ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՍԱՄՎԵԼ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ֆրանսիան Կիպրոսում հայ եւ սիրիացի կամավորներից կազմավորեց Արեւելյան լեգեոնը: Այն կազմված էր գլխավորապես հայերից եւ մասնակցեց թուրքերից Պաղեստինի, Լիբանանի, Սիրիայի ու Կիլիկիայի ազատագրմանը:

Լեգեոնի կազմավորումը սկսվեց 1916թ. վերջերից, սակայն նման զորամիավորում ստեղծելու հարցը քննարկման առարկա էր դեռեւս 1914-ից: Հայ տարբեր քաղաքական ու հասարակական գործիչներ պատերազմը սկսվելուց հետո Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի ներկայացուցիչների հետ բանակցություններ էին վարում հայկական կամավորական բանակ ստեղծելու հարցի շուրջ, որը պետք է ազատագրեր Կիլիկիան եւ տեղի հայությանը փրկեր կոտորածներից[1]:

1915թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Սոֆիայում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Անգլիայի դեսպանների հետ ՀՅԴ Արեւմտյան բյուրոյի անունից բանակցություններ սկսեց Մ. Վարանդյանը: Նա նշում էր, որ եթե դաշնակիցները ցանկանան ափհանում կատարել Ալեքսանդրետի ծոցում կամ Ադանայում, ապա հայերը պատրաստ են օժանդակելու նրանց: Նա առաջարկում էր Ամերիկայում, Բալկաններում ու եւրոպական այլ երկրներում հավաքագրել մոտ 20.000 հայ կամավորների եւ կենտրոնացնել Կիպրոսում: Անգլո-ֆրանսիական կողմը պետք է զիներ ու մարզեր նրանց եւ օգտագործեր Կիլիկիայում ափհանում կատարելու համար: Չնայած դեսպանները հավանություն տվեցին այդ նախագծին ու ներկայացրին իրենց կառավարություններին, բայց Ֆրանսիայի ընդդիմության հետեւանքով այդ ծրագիրը չիրագործվեց[2]:

1915թ. ապրիլին ԱՄՆ-ում անգլիական դեսպան Ս. Ռայսը տեղի ռուսական դեսպանից տեղեկացավ, որ ամերիկահայերը պատրաստ են Կանադայի վրայով 1.000 կամավորներ ուղարկել Կիլիկիայում կռվելու համար: Հայերը նույնիսկ պատրաստ էին վճարել իրենց ռազմական հանդերձանքի եւ մինչեւ Կանադա տեղափոխության ծախսերը՝ հուսալով, որ Անգլիան իր վրա կվերցներ նրանց տեղափոխությունը մինչեւ Կիլիկիա: Ապրիլի 25-ին այս առաջարկն ուղարկվեց Անգլիայի արտգործնախարարություն, սակայն հաջորդ օրը Բանակային խորհրդում մերժվեց[3]:

---

1 ՀԱԱ, Ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, թ. 68: Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, Waltham, 1996, p. 3-5.

2 **Ա. Պեյլերյան,** Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը եւ հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. I, Երեւան, 2005, էջ 78-80:

3 **Տ. Սարուխանյան**, Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում եւ Մեծ Բրիտանիան (1915-1918թթ.),

1915թ. հուլիսին Եգիպտոսի անգլիական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ջոն Մաքսվելին եգիպտահայերն առաջարկեցին Կիպրոսում կենտրոնացնել հայ կամավորներ եւ այնտեղից ռազմական գործողություններ սկսել Կիլիկիայի ուղղությամբ, որի շնորհիվ տեղի հայությունը կփրկվեր կոտորածներից, իսկ թուրքերի հաղորդակցության ուղիները կխափանվեին[4]:

Ըստ այդմ Կիպրոսում կազմավորվելու էր 10000-ոց հայկական կամավորական զորամաս, որի ծախսերը հոգալու էին հայերը, իսկ անգլիացիները ապահովելու էին սպաներով, ռազմամթերքով, օժանդակելու էին փոքրաթիվ ցամաքային ու ծովային ուժերով: Հայերը ապստամբություն կազմակերպելու նպատակով զենք ու դրամ էին տեղափոխելու Կիլիկիայի ծովափնյա շրջանները: Ապա հայկական այդ բանակը եւ նույնքան էլ անգլիական զինվորներ գրավելու էին Ալեքսանդրետը, Ադանան, Մերսինը: Նախատեսվում էր, որ նրանց կմիանան 25.000 հայ ապստամբներ Կիլիկիայից եւ 10.000՝ շրջակայքից: Այդ մոտ 50.000-անոց բանակը բավարար էր համարվում ոչ միայն Կիլիկիան ազատագրելու, այլեւ շարժվելու նրա սահմաններից դուրս: Անհրաժեշտ էր գործողությունն իրականացնել արագորեն՝ կիլիկիահայությանը կոտորածներից ու տեղահանությունից փրկելու համար:

Եթե անգլիացիները անհրաժեշտ համարեին ավելի փոքրամասշտաբ գործողություն, ապա առաջարկվում էր հավաքագրել միայն 5.000 կամավորների: Այդ զորքը կարող էր մի կողմից գրավել Սուեզիան (Մուսա լեռան շրջակայքը) եւ Քեսապը, ուր կար 25000 հայ, մյուս կողմից՝ Դյորթ Յոլը Ալեքսանդրետի ծոցում, ուր կհավաքվեին եւ արդյունավետ դիմադրություն կկազմակերպեին շրջակայքի հայերը: Այդ գործողությունների արդյունքում կարող էին գրավել Ալեքսանդրետն ու Բեյլանի կիրճը: Անհաջողության դեպքում կարող էին ուժերը կենտրոնացնել լեռներում եւ պարտիզանական պայքար մղել: Նրանք կխախտեին թշնամու հաղորդակցությունը՝ կտրելով հեռագրալարերը, այրելով կամուրջները եւ այլն:

Հուլիսին Լոնդոնի ռուսական դեսպանությունը ,ւս Անգլիայի արտգործնախարարությանն առաջարկեց դեպի Կիլիկիա հայկական ուժերով արշավանք կազմակերպել[5]: Ռուսաստանն ամեն կերպ խրախուսում էր Անգլիային Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ սկսելու հարցում, որպեսզի ինչքան հնարավոր է նրա ուշադրությունը շեղի Կ. Պոլսից ու նեղուցներից, ինչպես նաեւ թուլացնի թուրքական բանակի ճնշումը Կովկասյան ճակատում:

Սակայն այդ ծրագրերն ուշացած էին եւ կիլիկիահայության տեղահանությունից հետո դրանք անիրագործելի դարձան:

Հայկական զորամաս կազմավորելու նոր հեռանկար բացվեց, երբ մուսալեռցիները հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո 1915թ. սեպտեմբերին փրկվեցին ֆրանսիական նավատորմի կողմից եւ ապաստան գտան Պորտ Սայիդում: Նրանք բազմիցս դիմեցին անգլո-ֆրանսիական իշխանություններին, որպեսզի իրենց զենք տան եւ ուղարկեն կռվելու թուրքերի դեմ[6]:

Արդեն սեպտեմբերի 19-ին Կահիրեի ֆրանսիական դեսպան Ա. Դեֆրանսը իր կառա-

---

Երեւան, 2005, էջ 59:

4 "Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918". Documents, 1996, pp. 194-195, 203-204.

5 **Տ. Սարուխանյան,** նշվ. աշխ., էջ 60:

6 **Ս. Պարթեւեան**, Արարա: Հայկական լեգէոնը, Իզմիր, 1919, էջ 59-60:

վարությանը հեռագրեց, որ կարող են մուսալեռցիներից հավաքագրել 500 լավ զինվորներ: Նա տեղեկացրեց նաեւ, որ Ջ. Մաքսվելը նախատեսում է հայկական լեգեոն կազմել եւ այն համալրել ամերիկահայ կամավորներով: Լեգեոնի խնդիրն էր լինելու հարձակումներ կատարել ծովեզերքում, հատկապես Ալեքսանդրեթի շրջանում[7]:

Սեպտեմբերի 23-ին Ա. Դեֆրանսը նոր զեկուցագիր ուղարկեց, ուր նշում էր մուսալեռցիների կռվելու վճռականության մասին: Հայերը պատրաստակամություն էին հայտնել Ֆրանսիայից օժանդակություն ստանալու դեպքում մոտ մեկ ամսվա ընթացքում կազմավորել 4.000-անոց կամավորական բանակ, ափհանում կատարել Ալեքսանդրեթի ծոցում, գրավել Բեյլանի ու Բաղչեի կիրճերը: Դրանք Ամանոսի լեռներով անցնող միակ ճանապարհներն էին, որոնցով կապվում էին Ադանայի ու Հալեպի նահանգները[8]:

Շուտով Ջ. Մաքսվելը ,ւս ֆրանսիացիներին առաջարկեց հայերին զենք տալ եւ ուղարկել իրենց լեռները, որպեսզի ապստամբություն բարձրացնեն: Նա ցանկություն հայտնեց, որ Ֆրանսիան հայերի հարցը իր վրա վերցնի[9]: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Կիլիկիան գտնվում էր ֆրանսիական շահերի գոտում:

1915 թ. նոյեմբերի 2-ին Միջերկրականի ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի հրամանատար փոխծովակալ Մորոն ռազմածովային նախարարին ուղարկած տեղեկագրում հավաստիացնում էր, որ մուսալեռցիները քաջ ու կռվող ժողովուրդ են, առաջարկում էր նրանց զինել եւ փոքր դիվերսիոն արշավանքների ուղարկել թուրքական երկաթուղիների ուղղությամբ[10]: Այդ նպատակով ֆրանսիացի նավաստիները սկսեցին մարզել 250 մուսալեռցի կամավորների: Այդ գործը ստանձնեց ռազմածովային կապիտան, «Ժորեգիբերի» նավի հրամանատար Բենուա դ'Ազին, որի տեղակալ նշանակվեց Շառլ-Տիրան Թեքեյանը[11]: Կարճ ժամանակում այդ վաշտը պատրաստ էր ռազմական գործողությունների: 1916 թ. հունվարի 11-ին Պորտ Սայիդի անգլիական զորքերի հրամանատար փոխգնդապետ Էլգուդին Մորոյի ուղարկած ճեպագրից տեղեկանում ենք, որ մուսալեռցիների մոտ կատարված զինվորագրումները գնահատելի արդյունքներ են ունեցել եւ սպասվում էր մոտ 500 կամավորների ժամանում նաեւ Ալեքսանդրիայից: Նման պայմաններում Մորոն անհրաժեշտ էր համարում այդ ուժերին անհապաղ զենք տրամադրելը եւ իր տրամադրության տակ դնելը[12]:

Այսպիսով՝ մուսալեռցիները դարձան այն հիմնական գործոնը, որի արդյունքում ֆրանսիական իշխանությունները սկսեցին լրջորեն քննարկել հայերի մարտական ուժն օգտագործելու հնարավորությունը: Մեծաքանակ հայկական զորամասի ստեղծման հարցը, այնուամենայնիվ, ռազմական ու քաղաքական նկատառումներով ձգձգվեց: Հայերի տեղահանությունից ու կոտորածից հետո այլեւս անիմաստ էր դարձել Կիլիկիա կատարելիք արշավանքը, եւ հայ գործիչներից շատերը նման պայմաններում դեմ էին հայկական կամավորական բանակի ստեղծմանը, որը, նրանց կարծիքով, թուրքերին առիթ կտար ոչնչացնելու

---

7 **Ա. Պեյլերյան**, նշվ. աշխ., էջ 157-158:

8 Նույն տեղում, էջ 179:

9 **Ա. Գարամանուկեան**, Հայկական լեգէոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր, Բէյրութ, 1974, էջ 63-64:

10 Նույն տեղում, էջ 65-66:

11 **Շ.-Տ. Թեքեյան**, Մուսա լեռան հայերի փրկությունը: Հիշողության էջեր, Երեւան, 2002, էջ 51:

12 **Ա. Պեյլերյան**, նշվ. աշխ., էջ 249:

Սիրիայի անապատներում մնացած փարագրյալ հայերի բեկորները: Սակայն Ֆրանսիան Արեւելքում միայն աննշան ուժեր ուներ, մարդուժի կարիք էր զգում եւ, ի վերջո, որոշեց օգտագործել հայ կամավորներին: 1916 թ. մայիսին կնքված Սայքս-Պիկո-Սազոնով գաղտնի համաձայնագրով Ֆրանսիային էին անցնելու Սեբաստիան, Խարբերդը, Դիարբեքիրը, Կիլիկիան եւ Սիրիան, հետեւաբար, այդ ուղղությամբ գործելու պահին նրան անհրաժեշտ էր ավելի ներկայանալի ուժեր ունենալ փարածաշրջանում:

1916 թ. հունիսի 28-ին Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպան Պ. Կամբոնը վարչապետ Ա. Բրիանին հեռագրեց, որ Անգլիայի ԱԳՆ-ում իրեն տեղեկացրել են, որ ամերիկահայերը առաջարկել են Միջագետքում գերված եւ Հնդկաստան տեղափոխված հայ ռազմագերիներին ընդգրկել դաշնակիցների բանակների մեջ: Քանի որ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Հայաստանի մի մասը եւ Կիլիկիան անցնելու էին Ֆրանսիային, այդ պատճառով անգլիական կառավարությունը ցանկացել էր իմանալ, թե արդյոք Ֆրանսիան կցանկանար օգտվել այդ հայերի ծառայություններից[13]: 1916թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի եւ ռազմական նախարարությունները մանրամասնորեն քննարկեցին Կիպրոսում 5000-ով հայկական զորամաս կազմավորելու հարցը: Այդ ժամանակաշրջանում Ֆրանսիան արեւելքում միայն փոքրաթիվ ուժեր ուներ եւ հայ կամավորների օգնության կարիքը շատ էր զգում:

Կիպրոսում հայ կամավորներ մարզելու համար իր համաձայնությունը տվեց նաեւ Անգլիան: Այս ընթացքում Եգիպտոսում կային մոտ 400 մուսալեռցի կամավորներ, որոնք մարզվել էին Ֆրանսիացի ծովայինների կողմից[14]: Առաջին գումարտակը կազմվելու էր մուսալեռցի ու եգիպտահայ կամավորներից: Հարցը տեղում պարզելու համար սեպտեմբերին Ալեքսանդրիայում եգիպտահայ համայնքի ղեկավարներից Մ. Տամատյանի եւ Լ. Մկրտիչյանի հետ բանակցությունների մեջ մտավ Մեքքա մեկնող Ֆրանսիացի փոխգնդապետ Է. Բրեմոնը: Նա տեղեկացրեց հայկական լեգեոն ստեղծելու Ֆրանսիայի որոշման մասին՝ նշելով, որ այն նախատեսվում է օգտագործել Կիլիկիան ազատագրելու համար: Եգիպտահայերը պատրաստակամություն հայտնեցին մասնակցել կամավորագրությանը, եթե իրենց դիմի Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան եւ խորհուրդ տվեցին, որ ֆրանսիական կառավարությունը բանակցի անմիջականորեն նրա հետ[15]:

Սեպտեմբերի վերջին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար Ռոքը Եգիպտոս գործուղեց հետեւակային գումարտակի հրամանատար Ռոմիոյին, որը պետք է տեղում պարզեր հայկական զորամասի ստեղծման նպատակահարմարությունն ու պայմանները, համաձայնության էր գալու անգլիացիների հետ, ուսումնասիրելու էր զինվորագրման ենթակա հայերի թիվը, Կիպրոսում հարմար վայր էր գտնելու զորամասի տեղակայման համար, ապա իր վերջնական առաջարկներն էր ներկայացնելու նախարարին[16]:

Հոկտեմբերի 2-ին Փարիզում, Ֆրանսիայի ԱԳՆ Արեւելյան գործերի բաժնի պետ Ժ. Գուն լեգեոնի հարցով բանակցություններ սկսեց Պ. Նուբարի հետ: Ժ. Գուն տեղեկացրեց Կիպրոսում ֆրանսիացի սպաների հրամանատարության տակ հայկական զորամաս կազ-

13 **Ա. Պեյլերյան,** նշվ. աշխ., էջ 308:
14 **Ա. Գարամանուկեան**, նշվ. աշխ., էջ 68-69:
15 **Մ. Տամատեան**, Իմ յուշերէս, Բէյրութ, 1985, էջ 106:
16 **Ա. Պեյլերյան**, նշվ. աշխ., էջ 342-343:

մավորելու Ֆրանսիայի մտադրության մասին, որն օգտագործվելու էր Կիլիկիա կամ Սիրիա ներխուժելու դեպքում: Նա Պողոս Նուբարի աջակցությունը խնդրեց մեծ թվով կամավորներ հավաքագրելու համար, քանի որ մի քանի հարյուր մուսալեռցիները բավարար չէին: Պ. Նուբարը մտավախություն հայտնեց, որ հայերի կամավորագրությունը թուրքերին նոր կոտորածներ կազմակերպելու առիթ կտար եւ պահանջեց դա կապարել խիստ գաղտնի, ինչպես նաեւ անհրաժեշտ համարեց դրա դիմաց Կիլիկիային ինքնավարություն խոստանալ: Գուն պատասխանեց, որ Ֆրանսիան մտադիր է ժողովրդավարական վարչաձեւ պարգեւել Կիլիկիային, իսկ ոստիկանական եւ վարչական պաշտոնները տրվելու են հայ կամավորներին[17]:

Հոկտեմբերի 6-ին Պ. Նուբարը կամավորների խնդրի վերաբերյալ նամակ ուղարկեց եգիպտահայերին՝ զգուշացնելով, որ տեղի թերթերը գաղտնի պահեն հարցը, իսկ կամավորները հավաքագրվեն ոչ թե Եգիպտոսում, այլ Կիպրոսում: Նա դեռ հույս ուներ, որ հայերից առանձին զորամաս չեն կազմի եւ նրանց կընդգրկեն դաշնակիցների զորքերի մեջ: Պ. Նուբարը նաեւ հույս էր հայտնում, որ, ի տարբերություն հայերի հանդեպ իր քաղաքականությունը փոխած Ռուսաստանի, Ֆրանսիան պատերազմից հետո լիբերալ վարչաձեւ է շնորհելու իրեն անցած հայկական տարածքներին եւ հնարավորություն կտա հայերին իրագործելու ազգային երազանքները[18]:

Լեգեոնի կազմավորման վերաբերյալ վերջնական համաձայնություն կայացնելու համար ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ Ժորժ Պիկոն Պ. Նուբարին առաջարկեց հանդիպել Լոնդոնում: Հոկտեմբերի 24-ին Պ. Նուբարը Լոնդոնում հանդիպեց անգլիական կառավարության ներկայացուցիչ Մարկ Սայքսի հետ: Վերջինս տեղեկացրեց գաղտնի համաձայնագրով (Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիր-Ս.Պ.) Հայաստանը Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ բաժանելու մասին: Մ. Սայքսը նշեց, որ Ֆրանսիայի հովանու ներքո կստեղծվի ինքնավար Հայաստան, եւ հայերն ավելի մեծ իրավունքներ ապահովելու համար պետք է կազմավորեն բանակ[19]:

Նույն օրը Պ. Նուբարը ֆրանսիական դեսպանատանը հանդիպեց Ժ. Պիկոյի հետ: Վերջինս նշեց, որ Ֆրանսիան ինքնավարություն կտա Կիլիկիային, որին կմիացվեն նաեւ Սեբաստիան, Դիարբեքիրը, Խարբերդը եւ Ալեքսանդրետի նավահանգիստը: Նա խոստացավ, որ Հայաստանում բոլոր պաշտոնները հանձնվելու են հայերին, բացի նահանգապետից, որը լինելու էր եվրոպացի: Նա հայտնեց, որ ինքնավարություն ստանալու համար հայերը պետք է դիմեն որոշ զոհողությունների՝ կազմավորեն կամավորական բանակ: Թուրքերին չգրգռելու համար Պ. Նուբարն առաջարկեց, որ ֆրանսիական կառավարությունը հայտարարի Արտասահմանյան լեգեոնում հայ կամավորների գերազանց մասնակցության մասին եւ նոր կամավորագրության կոչ անի, որից հետո Հայ ազգային պատվիրակությունը կամավորագրությունը խրախուսելու քայլեր կձեռնարկի: Հայ գործիչը նաեւ պահանջեց, որ Ֆրանսիան քայլեր ձեռնարկի լեգեոնի մեջ մտցնելու Սիբիրում գտնվող մոտ 5000 արեւմտահայ ռազմագերիներին: Ժ. Պիկոն խոստացավ ուսումնասիրել առաջարկները եւ պատասխանել հաջորդ հանդիպման ժամանակ[20]:

---

17 Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918, pp. 368-370.

18 Նույն տեղում, էջ 372-374:

19 Նույն տեղում, էջ 382-383:

20 Նույն տեղում, էջ 384-386:

Հոկտեմբերի 27-ին մինչեւ Ժ. Պիկոյի մոտ գնալը Պ. Նուբարը հանդիպեց Մ. Սայքսին՝ վերջինիս նախաձեռնությամբ: Մ. Սայքսը առաջարկեց պահանջել, որ կամավորներին վճարեն, երաշխիքներ տան, որ նրանք չեն ուղարկվի ֆրանսիական ճակատ եւ կկռվեն միայն հայրենիքում, վիրավորներին ու հիվանդներին բուժեն ամերիկյան Կարմիր խաչի կենտրոններում, քանի որ ֆրանսիացիները լավ չէին բուժում: Մ. Սայքսը կարծիք հայտնեց, որ եթե Ֆրանսիան կարողանա ապահովել հայ քաղաքական ուժերի համագործակցությունը, ապա հնարավոր կլինի մինչեւ 1917թ. հունիս-հուլիս ամիսները հավաքել 30000 հայ կամավորներ: Մ. Սայքսը պարզաբանեց, որ Ժ. Պիկոն չի մերժի այդ պայմանները, քանի որ Ֆրանսիան մարդուժի կարիք ուներ:

Պ. Նուբարը տեղեկացրեց, որ Ժ. Պիկոյից պահանջել է, որ ֆրանսիական կառավարությունը իր պաշտոնաթերթում հայտարարի Արտասահմանյան լեգեոնում հայ կամավորների խրախուսելի մասնակցության եւ նոր կամավորագրության մասին: Մ. Սայքսը խորհուրդ տվեց դրա փոխարեն պահանջել, որ Ազգային ժողովում վարչապետը հայտարարի, որ պատերազմից հետո Ֆրանսիան բավարարելու է հայկական պահանջները եւ դրականորեն արտահայտվի հայ կամավորների մասին[21]:

Ապա Պ. Նուբարը, Հ. Մոսդիչյանը, Ջ. Մալքոլմը[22] եւ Մ. Սայքսը մեկնեցին Ժ. Պիկոյի մոտ: Երկար քննարկումից հետո նրանք համաձայնության եկան հետեւյալ պայմանների շուրջը.

1. Ֆրանսիայի կառավարությունը պետք է հրապարակի կամավորագրության կոչ, իսկ Ժ. Պիկոն ապահովելու է հայտարարություն վարչապետ Ա. Բրիանի կողմից:

2. Ժ. Պիկոն եւ Մ. Սայքսը անհրաժեշտ քայլեր են ձեռնարկելու Ռուսաստանում գտնվող հայ ռազմագերիների եւ արեւմտահայերի կամավորագրությունը ապահովելու համար:

3. Ամերիկայում կամավորների հավաքագրումը կատարվելու է Կանադայում, եւ Ֆրանսիան ապահովելու է նրանց տեղափոխության ծախսերը:

4. Ժ. Պիկոն փորձելու է ապահովել, որ հայ կամավորները ստանան օրական մեկ դոլար:

5. Կամավորները չեն կռվելու եվրոպական որեւէ ճակատում եւ օգտագործվելու են միայն Ասիական Թուրքիայում ափհանում կատարելիս՝ կռվելու իրենց դարավոր թշնամու դեմ եւ ազատագրելու իրենց հայրենիքը:

6. Ֆրանսիան երաշխավորելու է հաղթանակից հետո իր հովանու ներքո ինքնավարություն շնորհել Կիլիկիային, Սեբաստիային, Դիարբեքիրին եւ Խարբերդին:

7. Պ. Նուբարը հեռագիր էր ուղարկելու Եգիպտոս՝ խրախուսելու կամավորագրությունը՝ ըստ որոշված պայմանների[23]:

Հաջորդ օրը Պ. Նուբարը հեռագիրը ուղարկեց Կահիրե՝ տեղեկացնելով, որ անհրաժեշտ է խրախուսել եւ աջակցել կամավորագրությանը, սակայն պահպանելով որոշակի զգուշություններ[24]: Այդ հեռագրից հետո Եգիպտոսում մեծ խանդավառությամբ սկսվեց կա-

---

21 Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918, pp. 391-392:

22 Հ. Մոսդիչյանը Ազգային պատվիրակության անդամ էր 1913-ից, իսկ Մալքոլմը՝ 1917թ. հունվարից:

23 "Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918", pp. 393-397.

24 **Տ. Պոյաճեան**, Հայկական լեգեոնը, Բոստոն, 1965, էջ 8-9:

մավորագրությունը: Իսկ գնդապետ Ռոմիեոն[25] նոյեմբերին եգիպտահայերին տեղեկացրեց Լոնդոնի համաձայնության մասին եւ կարդաց վարչապետ Ա. Բրիանի նամակը, որը հայտնում էր, թե ամբողջովին համաձայն է Պ. Նուբարի պայմաններին[26]:

1916թ. նոյեմբերի 15-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարը հրամանագիր ստորագրեց Արեւելյան լեգեոն կազմավորելու մասին[27], որի կանոնադրությունը նախարարը հաստատեց նոյեմբերի 26-ին[28]: Նրանում ընդգրկվելու էին հայեր եւ սիրիացիներ: Լեգեոնը Արեւելյան կոչվեց հայկական կողմի պահանջով, որպեսզի շեղի թուրքերի ուշադրությունը, սակայն իրականում այն հայկական էր, քանի որ սիրիացիների թիվը չէր անցնում 20%-ից:

Լեգեոնի կազմավորման եւ կամավորագրության պայմանները Ֆրանսիայի ԱԳՆ կողմից հրապարակվեցին դեկտեմբերի 5-ին: Ըստ դրա՝

1. Արեւելյան լեգեոնին կամավորագրվելու էին օսմանահպատակ հայերն ու սիրիացիները, որոնք առանձին խմբերի մեջ էին դասավորվելու ըստ ցեղի եւ կրոնի:

2. Լեգեոնի ծախսերը հոգալու է Ֆրանսիան, սակայն լեգեոնականները օժանդակ զինվորներ են լինելու եւ մաս չեն կազմելու ֆրանսիական բանակին, իսկ վիրավորվելու դեպքում հատուցում կամ թոշակ չեն ստանալու:

3. Լեգեոնը հաստատվելու է Կիպրոսում եւ ղեկավարվելու է ֆրանսիացի սպաների կողմից:

4. Լեգեոնը նախատեսված է օգտագործելու Ասիական Թուրքիայում եւ դրվում է Սիրիայի Նավային զորաբաժնի ծովակալի հրամանատարության տակ:

5. Արձանագրության համար կամավորները պետք է ներկայանան Մարսելի կամ Բորդոյի գրասենյակները, իսկ Ֆրանսիայում բնակվողները՝ Փարիզի կենտրոնական գրասենյակ: Արեւելքից եկողները պետք է արձանագրվեն Պորտ Սայիդի ֆրանսիական հյուպատոսարանում կամ Կիպրոսում՝ լեգեոնի հրամանատարի գրասենյակում:

6. Հայկական եւ սիրիական կոմիտեները ստանձնելու են կամավորներ հավաքելու գործը՝ առանց ֆրանսիական դիվանագետների միջամտության: Անհրաժեշտ է քարոզչությունն իրականացնել ամենածայրահեղ զգուշությամբ եւ առանց հրապարակային որեւէ արտահայտության, որպեսզի խուսափեն թուրքերի ուշադրությունից եւ վրեժխնդրական արարքներից՝ ընդդեմ հայերի ու սիրիացիների:

7. Կամավորների ճանապարհածախսը հոգալու են կոմիտեները, իսկ Ֆրանսիան պարտավորվում է վերադարձնել կամավորների երրորդ եւ չորրորդ կարգի ճանապարհածախսերը, եթե կոմիտեները պահանջեն:

8. Արձանագրության օրից կամավորի բոլոր ծախսերը հոգալու է պետությունը:

9. Կամավորներն ընդունվելու են պատերազմի ողջ տեւողության համար[29]:

Պ. Նուբարը բողոքեց վերոնշյալ պայմանների դեմ, քանի որ դրանցում ոտնահարված էին Լոնդոնում ձեռք բերված հիմնական սկզբունքները: Ըստ պայմանավորվածության՝

---

25 Ռոմիեոն Հայկական լեգեոնի առաջին հրամանատարն էր, իսկ 1919 թ. մայիսին նրան փոխարինեց գնդապետ Ֆլի-Սեյնթ Մարին:

26 «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի. 1915-1965», Բէյրութ, 1965, էջ 964:

27 **Ա. Գարամանուկեան**, նշվ. աշխ., էջ 42:

28 Նույն տեղում, էջ 46:

29 **Տ. Պոյաճեան**, նշվ. աշխ., էջ 9-15:

ֆրանսիական կառավարությունն ինքը պետք է կամավորագրության կոչ աներ, իսկ հայկական կոմիտեները աջակցելու էին ոչ բացահայտ: Պ. Նուբարը բարձրացրեց նաեւ Հայաստանին ինքնավարություն տալու մասին հայտարարության հարցը: Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ում նրան պատասխանեցին, որ Ֆրանսիան չի կարող կամավորագրությանը պաշտոնապես աջակցել, քանի որ 1915թ. օգոստոսի 16-ի օրենքի համաձայն օսմանահպատակներին արգելվում էր ծառայել ֆրանսիական բանակում, ինչպես նաեւ վստահեցրին, որ Հայաստանը Ֆրանսիայի հովանու ներքո կստանա ամենալայն ինքնավարություն եւ Ալժիրի կամ Թունիսի պես չի վերածվի գաղութի, քանի որ հայերը համարվում էին Արեւելքում ֆրանսիական քաղաքակրթության ու մշակույթի տարածման ջահակիրները: Ֆրանսիացիները նաեւ սպառնացին համաձայնության չգալու դեպքում գործել առանց հայկական կողմի կարծիքը հարցնելու[30]: Պ. Նուբարը հանդիպեց նաեւ Ժ. Պիկոյի հետ եւ նշեց, որ հայերն անկայուն խոստումներով չեն բավարարվի եւ կամավորագրությունը խրախուսելու համար անհրաժեշտ է ինքնավարություն խոստանալ: Պիկոն պատասխանեց, որ Հայաստանին ամենալայն ինքնավարություն կտրվի[31]:

Այդպիսով, դեռեւս լեգեոնը չկազմավորած Ֆրանսիան արդեն սկսել էր խախտել ձեռք բերված համաձայնությունները, իսկ Հայ ազգային պատվիրակությունը ստիպված էր համակերպվել եւ բավարարվել միայն խոստումներով:

1916 թ. նոյեմբերի 30-ին Կիպրոս մեկնեց հայ կամավորների առաջին խումբը: Կամավորները կենտրոնացվեցին Ֆամագուստայից մոտ 30 կմ հյուսիս գտնվող Մոնարկա բնակավայրում: Առաջին գումարտակը կազմավորվեց դեկտեմբերին՝ 600 մուսալեռցիներից ու 300 եգիպտահայերից: Մարտին նրանց միացան 236 հայ ռազմագերիներ, որոնք Միջագետքից Հնդկաստան էին տարվել, ինչպես նաեւ Սինայում գերված մի քանի խումբ հայեր[32]: Անգլիայի՝ Հնդկաստանի գործերով նախարարությունը 1916 թ. հոկտեմբերի 24-ին տվել էր իր համաձայնությունը, որպեսզի Հնդկաստանում ներկայված հայ ռազմագերիները միանային Արեւելյան լեգեոնին[33]:

Կամավորագրությանն աջակցելու նպատակով եգիպտահայ բոլոր հասարակական, քաղաքական ու կրոնական կազմակերպությունները միավորվեցին Ազգային միության մեջ՝ ցուցաբերելով ազգային համերաշխության գեղեցիկ օրինակ: Ազգային միությունը որոշեց ԱՄՆ ուղարկել պատվիրակություն, որպեսզի այնտեղ եւս համաձայնություն ստեղծեն հայկական կազմակերպությունների միջեւ ու խրախուսեն ամերիկահայերի կամավորագրությունը:

1917 թ. հունվարին եգիպտահայ պատվիրակներ Միհրան Տամատյանը (ռամկավար), Արտաշես Հանմյանը (դաշնակցական) եւ Ստեփանոս Սապահ-Գուլյանը (հնչակյան) հասան Փարիզ: Պ. Նուբարը նրանց ներկայացրեց Ֆրանսիայի ԱԳՆ Արեւելյան գործերի գրասենյակի պետ Ժ. Գուին, որը խոստացավ հանձնարարագրեր ուղարկել ԱՄՆ-ի ֆրանսիական հյուպատոսներին՝ աջակցելու հայ պատվիրակներին[34]:

---

30 Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918, pp. 411-418.

31 Նույն տեղում, էջ 422-424:

32 **Գ. Լազեան**, Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաւերագրեր), Կահիրէ, 1946, էջ 191:

33 **Տ. Սարուխանյան**, նշվ. աշխ., էջ 67:

34 **Մ. Տամատեան**, նշվ. աշխ., էջ 106:

Պատվիրակներին մեծ ընդունելություն ցույց տվեցին Նյու Յորքի հայերը: Նրանք անմիջապես հանդիպման գնացին Նյու Յորքի ֆրանսիական հյուպատոսի մոտ: Վերջինս տեղեկացրեց, որ պատգամավորներին ցանկանում է տեսնել ֆրանսիական դեսպան Ժյուալտանը: Վաշինգտոնում ֆրանսիական դեսպանը պատգամավորներին հայտնեց, որ տեղյակ է Ֆրանսիայի ԱԳՆ եւ հայերի պայմանավորվածության մասին, որ ԱՄՆ-ում կամավորներ հավաքագրեն: Բայց դեսպանը նշեց, որ ֆրանսիական բանակի համար կամավորներ հավաքագրելը տվյալ պահին սխալ քայլ է, քանի որ կարող է գրգռել ամերիկացիներին: Նա խորհուրդ տվեց դա անել խիստ գաղտնիության պայմաններում, մինչեւ որ ԱՄՆ-ը պատերազմ կհայտարարեր Գերմանիային, որից հետո ազատորեն կկարողանային կամավորներ հավաքել: Դեսպանը խորհուրդ տվեց որոշ ժամանակ սպասել եւ այդ ընթացքում մեկ մարմնի շուրջ համախմբել բոլոր հայերին: Հայ պատվիրակները թեեւ բավական հիասթափվեցին այդ հրահանգներից, բայց խոստացան հետեւել դրանց[35]:

1917 թ. մարտի 16-ին ԱՄՆ-ում եւս ստեղծվեց Ազգային միություն, որը կամավորագրության կոչով դիմեց ամերիկահայությանը: Մի քանի օրում ցուցակագրվեց 5000 երիտասարդ, որոնց թիվը հետագայում կրկնապատկվեց: Սակայն փոխադրամիջոցների պակասի պատճառով 1917 թ. հունիս-նոյեմբեր ամիսներին կարողացան փոխադրել միայն 1200 կամավորների[36] (ըստ Գ. Լազյանի՝ 1600-1700)[37]: Նյու Յորքում հավաքված հազարավոր կամավորներին փոխադրելու համար Ֆրանսիան տրամադրել էր միայն մեկ բեռնատար նավ, որը կարող էր տեղափոխել շաբաթը 70-80 կամավորների: Չնայած Ազգային միությունը եւ Ազգային պատվիրակությունը բազմիցս դիմեցին ԱՄՆ-ում ֆրանսիական դեսպանին եւ Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ին, որպեսզի ռազմական փոխադրանավ տրամադրվի, սակայն որեւէ արձագանք չստացան: Նման պայմաններում 4 ամսվա ընթացքում միայն 1200 կամավորների կարողացան ուղարկել Ֆրանսիա[38]:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆրանսիական կառավարությունը զլացավ նույնիսկ ռազմական նավեր տրամադրել, որպեսզի հայ կամավորները մեկնեին կռվելու ֆրանսիական դրոշի տակ: Հոգնելով սպասելուց՝ 1918 թ. սկզբներին մոտ 4000 ամերիկահայեր զինվորագրվեցին ԱՄՆ բանակին: 1918 թ. մարտի 15-ին Պ. Նուբարը նամակով խնդրեց Ֆրանսիայի արտգործնախարարի միջնորդությունը, որպեսզի ԱՄՆ բանակի հայ կամավորները միացվեին Արեւելյան լեգեոնին[39]:

Կամավորագրության կոչին արձագանքեցին նաեւ արգենտինահայերը, որոնք մոտ 150 կամավորներ ուղարկեցին Ֆրանսիա՝ լեգեոնին միանալու համար[40]:

Ֆրանսիայի Բորդո նավահանգստից կամավորներին գնացքով տեղափոխում էին Մարսել, այնտեղից՝ նավերով Պորտ Սայիդ, ապա՝ Կիպրոս: Այդ նավարկությունը վտանգներով լեցուն էր, քանի որ գերմանական սուզանավերը Ատլանտյան օվկիանոսում ու Միջերկրական ծովում հարվածում ու խորտակում էին հակառակորդ երկրների նավերը: Հայ

35 **Մ. Տամատեան**, նշվ. աշխ., էջ 108-110:
36 **Շ. Թորոսյան,** Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920, Երեւան, 1987, էջ 65:
37 **Գ. Լազեան**, նշվ. աշխ., էջ 191:
38 **Մ. Տամատեան**, նշվ. աշխ., էջ 115:
39 **Ա. Գարամանուկեան**, նշվ. աշխ., էջ 77:
40 **Է. Մելքոնյան**, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության պատմություն, Երեւան, 2005, էջ 506:

կամավորներին տեղափոխող նավերից «Ադմիրալ Օրլին» 1917թ. օգոստոսի 29-ին հունական Միլա կղզու մոտ ենթարկվեց գերմանական սուզանավի հարձակմանը եւ խորտակվեց: Բարեբախտաբար, օգնության հասած անգլիական նավին հաջողվեց կամավորներին անկորուստ հասցնել Միլա կղզի: Այնտեղից ամերիկահայերը մեծ զրկանքներով տասնօրյա նավարկությունից հետո հասան Պորտ Սայիդ: Նրանց տեղափոխեց ֆրանսիական «Դեսեքս» ռազմանավը, որը մասնակցել էր մուսալեռցիների փրկությանը[41]:

Ամերիկահայ կամավորներից Կիպրոսում կազմավորվեց երկրորդ գումարտակը: Երրորդ գումարտակը եւս կազմավորվեց Կիպրոսում 1917 թ. վերջերին՝ Պաղեստինում անգլիացիներին անձնատուր եղած հայ ռազմագերիներից[42]: 1917 թ. մայիսին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարը Արտասահմանյան լեգեոնի հայ եւ սիրիացի կամավորներին թույլ տվեց տեղափոխվել Արեւելյան լեգեոն[43]:

Կիպրոսում մարզվելու ընթացքում հայ լեգեոներները պարեկում էին Հռոդոսից մոտ 40 կմ հեռու գտնվող Քասթելորիզո կղզում: Այն թուրքական ափից հեռու էր 1500 մետր: Այդտեղի ամրությունները պաշտպանում էին Հայկական լեգեոնի եւ ֆրանսիացի ծովայինների մեկական վաշտ[44]: Այստեղից հայ մարտիկները նաեւ մի շարք հաջող դիվերսիոն գործողություններ իրականացրին թուրքերի ծովափնյա հենակետերի դեմ:

1917 թ. հուլիսին ֆրանսիական գեներալ Բայուն տեսչական այց կատարեց Արեւելյան լեգեոն, որն այդ պահին ուներ 6 հայկական եւ 1 սիրիական վաշտ՝ յուրաքանչյուրը 200 զինվոր: Գեներալը ստուգեց լեգեոնի մարտունակությունն ու կարգապահությունը եւ գոհ մնաց: Բայուն իր տեղեկագրում, սակայն, նշեց այդ փոքրաթիվ կամավորների օգտագործման անհնարինությունը լավ պաշտպանված Կիլիկիայի ու Սիրիայի ուղղությամբ, առաջարկեց մեծացնել կամավորների թիվը եւ օգտագործել Պաղեստինի ուղղությամբ հարձակման ընթացքում:

1917 թ. նոյեմբերի 23-ին Պ. Նուբարը եւ ռամկավար գործիչ, ճանաչված գրող Վ. Թեքեյանը հանդիպեցին Ֆրանսիայի ԱԳՆ քաղաքական տնօրենին, իրենց դժգոհությունը հայտնեցին Բայուի առաջարկի կապակցությամբ եւ պահանջեցին լեգեոնն օգտագործել միայն Կիլիկիայում կամ Սիրիայի հյուսիսում: Նրանք կրկին բարձրացրին պատերազմից հետո Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու վերաբերյալ ֆրանսիական կառավարության կողմից հայտարարություն կատարելու անհրաժեշտությունը: Նախարարին ուղարկած զեկուցագրում քաղաքական տնօրենը եւս նշեց նման հայտարարության անհրաժեշտությունը, որպեսզի խուսափեին Անգլիայի դավերից, որը ձգտում էր չեզոքացնել 1916 թ. Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը[45]:

Սակայն ֆրանսիական կառավարությունը այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Հայաստանին ինքնավարություն տալու պատրաստակամության մասին, իսկ ռազմական նախարարի 1918 թ. մարտի 23-ի հրամանով Արեւելյան լեգեոնը դուրս բերվեց ծովային ուժերի կազմից եւ դրվեց Պաղեստինի ֆրանսիական զորախմբի տրամադրության տակ[46]:

---

41 **Մ. Թաթարեան,** Կամաւորի մը յուշերը, Անթիլիաս, 1960, էջ 10-12:
42 **Գ. Լազեան,** նշվ. աշխ., էջ 191:
43 **Ա. Գարամանուկեան**, նշվ. աշխ., էջ 81:
44 **Շ.-Տ. Թեքեյան**, նշվ. աշխ., էջ 65:
45 **Ա. Գարամանուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 74-76:
46 Նույն տեղում, էջ 77:

1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Կիպրոսից առաջին եւ երկրորդ գումարտակները տեղափոխվեցին Պորտ Սայիդ եւ զորավարժություններ կատարեցին Իսմայիլիեի ու Մեճելեի մեջ՝ Սուեզի ջրանցքի մոտակայքում: Եգիպտոսում անգլո-ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր հրամանատար անգլիական գեներալ Ալենբին բարձր գնահատեց լեգեոնի մարտունակությունը[47]:

Պորտ Սայիդից լեգեոնը Քանթարա-Ռամլե-Լյուդ ուղիով մեկնեց Պաղեստինյան ռազմաճակատ: 1918 թ. օգոստոսի 30-ին Արեւելյան լեգեոնը դիրքեր գրավեց Ռաֆաթ-Արարայի բարձունքների մոտ: Նրա դիմաց կանգնած էին գերմանական 701-րդ եւ 702-րդ գումարտակները[48]:

Այս շրջանում անգլո-ֆրանսիական եւ թուրք-գերմանական բանակների շփման գիծն անցնում էր Երուսաղեմ ու Նաբլուս քաղաքների միջեւ ընկած շրջանով եւ ձգվում էր Հորդանան գետից մինչեւ Միջերկրական ծով: Դեռեւս 1918թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին անգլիական զորքերը երկու անգամ փորձել էին ճեղքել հակառակորդի պաշտպանությունը եւ շարժվել հյուսիս, բայց անհաջողություն էին կրել: Դրանից հետո կողմերի միջեւ հարաբերական անդորր էր հաստատվել, եւ նրանք զբաղված էին ուժերը վերադասավորելով:

Անգլո-ֆրանսիական կողմը, խոշոր համալրումներ ստանալով, այս ճակատում կենտրոնացրեց 70000 զինվոր, 540 հրանոթ եւ ինքնաթիռներ: Այդ ուժերի դեմ կանգնած էր գերմանական գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի ղեկավարած «Յըլդըրըմ» (կայծակ) 30000-անոց զորամիավորումը, որի մեջ էին թուրքական 7-րդ, 8-րդ բանակները, 2-րդ բանակի մի մասը եւ գերմանական 7000-անոց մի զորամաս: Թուրքերը կրկնակի պակաս հրետանի ունեին: Թուրք-գերմանական հրամանատարությունը հույս ուներ կառչել Սամարիայի լեռնային բնական ու արհեստական ամրություններից եւ կասեցնել հակառակորդին[49]: Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերը պաշտպանական այդ հզոր գծի հետ մեծ հույսեր էր կապում եւ այն անվանում էր երկրորդ Դարդանել[50]: Նա կարծում էր, որ այդտեղ եւս կկարողանան կասեցնել հակառակորդի մեծաթիվ ուժերին ինչպես Դարդանելի օպերացիայի ժամանակ:

1918 թ. սեպտեմբերի կեսերին որոշվեց ընդհանուր հարձակում սկսել Պաղեստինյան ռազմաճակատում: Հայկական լեգեոնը հանձնարարություն ստացավ գրոհել Ռաֆաթ-Արարայի բարձունքը, որը ռազմաճակատի ամենադժվար ու գրեթե անառիկ հատվածն էր: Մինչ այդ անգլո-ֆրանսիական զորքերը երեք անգամ փորձել էին գրավել այդ դիրքերը, բայց թշնամին ետ էր շպրտել նրանց[51]: Անգլո-ֆրանսիական հրամանատարությունը մեծ կարեւորություն էր տալիս այդ բարձունքների գրավմանը, քանի որ ցանկանում էր հակառակորդի ուշադրությունը սեւեռել այդ հատվածի վրա, ապա հեծելազորով սրընթաց առաջանալ ծովափնյա Սարոնի դաշտավայրով:

Հայկական լեգեոնի աջ թեւում կանգնած էին ալժիրյան, իսկ ձախ թեւում՝ հնդկական զորամասերը: 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ի երեկոյան լեգեոնի երկրորդ գումարտակը հրաման

---

47 **Գ. Լազեան,** նշվ. աշխ., էջ 192:

48 Նույն տեղում:

49 **Շ. Թորոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 66-67:

50 Կամաւորը (Արարայի յաղթանակի 10-րդ տարեդարձի առթիւ), հրատարակութիւն Կահիրէի Հայ Լեգէոնական Միութեան, Կահիրէ, 1928, էջ 34:

51 **Խ. Աճեմեան**, Հայկական լեգէոնը, «Համազգային»-ի տարեգիրք, Բէյրութ 1953, էջ 73:

սպացավ նախապատրաստվել հաջորդ օրվա գրոհին, որը փաստորեն առաջին լուրջ մարտական մկրտությունն էր լինելու հայ կամավորների համար: Լեգեոնի առաջին գումարտակը պահեստային ուժերի մեջ էր մնալու[52]:

Հետաքրքիր է, որ թուրքերի վրա հոգեբանական ճնշում գործադրելու նպատակով հարձակման նախօրյակին անգլիական ինքնաթիռը թշնամու թիկունքում թռուցիկներ տարածեց, ուր գրված էր, որ նրանց դեմ կանգնած է հայկական 60000-ոց բանակ[53]:

1918 թ. սեպտեմբերի 18-ին երեկոյան ժամը 9-ից անգլո-ֆրանսիական ուժերը մոտ երկու ժամ հրետակոծեցին հակառակորդի դիրքերը: Իսկ սեպտեմբերի 19-ի արշալույսին սկսվեց ընդհանուր հարձակումը: Հայկական լեգեոնը մի քանի ժամ տեւած համառ մարտերից հետո կարողացավ թուրքերին դուրս շպրտել առաջավոր դիրքերից: Շարունակելով հաջող հարձակումը՝ հայ զինվորները գրավեցին նաեւ պաշտպանական երկրորդ եւ երրորդ գծերը: Թուրքերը փորձեցին հակագրոհ կազմակերպել, բայց հայ զինվորները կասեցրին թշնամու համառ գրոհները[54]:

Հայկական լեգեոնի հաջողությունը նպաստեց անգլո-ֆրանսիական ուժերի հաղթանակին: Արարայի ճակատամարտից հետո թուրքերն այլեւս կազմակերպված դիմադրություն չկարողացան ցույց տալ, եւ նրանց ողջ ռազմաճակատը քայքայվեց:

Արեւելքում անգլո-ֆրանսիական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ալենբին բարձր գնահատեց հայ կամավորների սխրանքը: Հոկտեմբերի 12-ին Պ. Նուբարին ուղարկած հեռագրում ֆելդմարշալը նշում էր. «Հպարտ եմ, որ իմ հրամանատարության տակ ունեմ հայկական զորամաս: Հայերը փայլուն կերպով կռվեցին եւ մեծ մասնակցություն ունեցան իմ հաղթանակում»[55]: Իսկ Եգիպտոսի Հայ ազգային միության ուղարկած շնորհավորանքներին Ալենբին պատասխանեց. «...հպարտ եմ այն իրողությամբ, որ Արեւելյան Լեգեոնի ձեր հայրենակիցները գործոն բաժին մը վերցուցին կռվին մեջ եւ մասնակից եղան մեր հաղթանակին»[56]:

Հայ լեգեոնականներն Արարայի ճակատամարտում տվեցին 23 սպանված եւ 76 վիրավոր: Զոհվածների աճյունները թաղվեցին Ռաֆաթ գյուղի մոտ՝ եղբայրական գերեզմանում: Հետագայում Արարայում զոհված հերոսների աճյունները Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանի գործոն աջակցությամբ տեղափոխվեցին Երուսաղեմ, որտեղ Սիոն լեռան վրա 1927թ. ապրիլի 24-ին ՌԱԿ-ի Կահիրեի շրջանային վարչության նախաձեռնությամբ հուշարձան կանգնեցվեց հայ լեգեոնականների պատվին:

Լեգեոնը Արարայից շարժվեց հյուսիս եւ 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին մտավ Դամասկոս, 6-ին՝ Բեյրութ, 26-ին՝ Հալեպ: Հոկտեմբերի 6-ին Կիպրոսից Բեյրութ հասավ նաեւ երրորդ գումարտակը: Բեյրութում մեծ թվով դիմումներ եղան կամավորագրվելու Արեւելյան լեգեոնին, եւ այնտեղ 800 հայ կամավորներից կազմավորվեց չորրորդ գումարտակը[57]: 1918 թ. հոկտեմբերից լեգեոնը մտավ Արեւելքի ֆրանսիական զորախմբի կազմի մեջ:

---

52 **Գ. Լազեան**, նշվ. աշխ., էջ 192:
53 **Մ. Թաթարյան**, նշվ. աշխ., էջ 15:
54 Կամաւորը, էջ 42-43:
55 ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 14:
56 **Մ. Տամատեան**, նշվ. աշխ., էջ 123:
57 **Գ. Լազեան**, նշվ. աշխ., էջ 192:

Սիրիայում հայ զինվորները հանդիպեցին հայրենիք վերադարձող հազարավոր գաղթական հայերի, որոնք չափազանց թշվառ վիճակում էին: Տարագիրները, մոռանալով իրենց ծանր վիճակը, մեծ ցնծություն ապրեցին հաղթող բանակի շարքում տեսնելով հայ կամավորներին[58]:

Պատերազմում Թուրքիայի պարտությունն ակնհայտ էր, եւ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում ստորագրված զինադադարով թուրքերը անձնատվության ենթարկվեցին:

Զինադադարից հետո առաջին գումարտակն ուղարկվեց Ալեքսանդրետ: Դեկտեմբերի 16-ին երկրորդ եւ երրորդ գումարտակները Բեյրութից մեկնեցին Մերսին: Մի քանի օրից չորրորդ գումարտակն ուղարկվեց Ալեքսանդրետ, իսկ Առաջինը շարժվեց ավելի հյուսիս[59]:

Ադանայում աքսորից նոր վերադարձած հայ բնակչությունը ցնծությամբ դիմավորեց լեգեոնականների մուտքը քաղաք: Կիլիկիայի ազատագրումը կատարվեց հիմնականում Հայկական լեգեոնի ուժերով: Միայն 1919 թ. փետրվարին Կիլիկիա մտան անգլիական զորքեր, որոնք ֆրանսիականով փոխարինվեցին նոյեմբերին: 1919 թ. մայիսի 28-ին Մերսինում ափ դուրս եկած 250 աֆրիկացի զինվորները առաջին ֆրանսիական զինվորներն էին Կիլիկիայում[60]:

Մուդրոսի զինադադարից հետո թե լեգեոնի հայ սպաների, թե՛ Պ. Նուբարի կողմից դիմումներ եղան լեգեոնը կոչելու «Հայկական» եւ վերանայելու լեգեոնի կանոնադրությունը: Հայաստանի եւ Սիրիայի ֆրանսիական բարձրագույն կոմիսար Ժորժ Պիկոն եւս հավանություն տվեց Արեւելյան լեգեոնը բաժանելու հայկական եւ սիրիական մասերի: 1919 թ. հունվարի 18-ին ռազմական նախարարի հրամանով կազմավորվեց Հայկական լեգեոնը[61]: Բաժանումից առաջ Արեւելյան լեգեոնն ուներ հետեւյալ պատկերը. հայկական 4 գումարտակներ՝ 4124 զինվորներով եւ սիրիական մեկ գումարտակ՝ 698 զինվորով[62]:

Հայկական լեգեոնի պաշտպանության ներքո Կիլիկիայի հայերը վերադարձան իրենց քանդված օջախները եւ նոր կյանք սկսեցին: Հետագայում հայ լեգեոներները կարեւոր դերակատարություն ունեցան քեմալական թուրքերի դեմ կիլիկիահայերի մղած ինքնապաշտպանական մարտերում:

Չնայած Հայկական լեգեոնը ի վերջո լուծարվեց, եւ Ֆրանսիան ոչ միայն ինքնավարություն չտվեց Կիլիկիային, այլեւ 1921թ. ուխտադրժորեն այն հանձնեց թուրքերին, սակայն Հայկական լեգեոնի ստեղծումը դրական երեւույթ էր, քանի որ նրա շնորհիվ հազարավոր հայեր փրկվեցին թուրքական յաթաղանից, իսկ հայերը մեկ անգամ եւս աշխարհին ներկայացան որպես կռվող ու գոյատեւելու ընդունակ ժողովուրդ:

---

58 **Մ Թաթարյան**, նշվ. աշխ., էջ 20-21:
59 **Գ. Լազյան,** նշվ. աշխ., էջ 192:
60 Նույն տեղում, էջ 193:
61 **Ա Գարամանուկեան**, նշվ. աշխ., էջ 83:
62 Նույն տեղում, էջ 44: